

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

BALÁZS Judit

Iszlám és a korai globalizáció: a modern pénzrendszer előfutára

Eredeti közlés/Original publication:

Balázs Judit: Az Iszlám és a korai globalizáció: a modern pénzrendszer előfutára, *Gazdaság és Társadalom* különszáma, 2012, 73–88. old.

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.654

Dátum/Date: 2013. április/April 25

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

Balázs Judit: *Gazdaság – vállalkozás – versenyképesség az iszlám társadalmakban*, *AHU MATT*, 2013, **pp. 1–19. old.**, No. 000.000.654, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Országos könyvtárakban

Kulcsszavak/Key words

magyar Afrika-kutatás, háttér tanulmány az észak-afrikai iszlám országok tanulmányozásához, vallás és gazdaság kapcsolata, egymásra hatása, kereszténység és iszlám összevetése a gazdaság fejlődése szempontjából, az iszlám kultúra és társadalom 8–13. századi robbanásszerű fejlődése, majd stagnálása, az oszmán birodalom kiterjeszkedése, majd összeomlása, a vallási dogmák mint a gazdasági fejlődés gátjai

Hungarian African research, background analysis for the study of Nord African countries, relationship and impact on each other of religion and economy, compari-

son of the Christianity and Islam from the viewpoint of the economic development, the 8–13. century explosive growth, after stagnation of the Islam cultures and societies, expansion and collapse of Osman empire, religious dogmas as barriers to the economic development

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS, ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMENTUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES, COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikánisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

ISZLÁM ÉS A KORAI GLOBALIZÁCIÓ: A MODERN PÉNZRENDSZER ELŐFUTÁRA

Prof. Dr. Balázs Judit
Nyugat-magyarországi Egyetem

ABSZTRAKT Jelen cikkben arra a felvetésre keresünk választ, hogy az egyes vallások, az individualista vagy a közösségi eszmékre épülő reliigiók milyen módon hatottak a gazdaságra, a társadalom szerkezetének alakulására. A vallás mennyiben segítette elő a fejlődést, a haladást, a versenyképesség alakulását, vagy mennyiben vált éppen mindezek gátjává? A kereszténység és az Iszlám összehasonlításában elemezzük a kérdést. Jóllehet még a 13. században is az Iszlám–arab világ gazdasági–katonai hatalom volt. Egy korai vallási globalizáció tanúi vagyunk, ami megelőzte a gazdasági globalizációt. Miért nem volt alkalmas ez a modell arra, hogy megtartsa vezető helyét a világban? És ebben szerepe volt-e az Iszlámnak? Miért a keresztény világban teljesedett ki a kapitalizmus, holott az Iszlám világban már századokkal korábban megtaláljuk a kapitalizmus csiráit. Az Iszlám rendszerének fejlődése már a 12–13. századra lényegében leállt. Míg Európában újjászületik a klasszikus antik kultúra, Athén és a római res publica szelleme, addig az Iszlám világában a társadalom megmerevedik.

Motto:
az Iszlám
„Al-Islam hua dīn wa daula,”
azaz vallás és állam egyszerre

Bevezetés – problémafelvetés

Ha történelmi távlatokban nyomon követjük a világ gazdaság alakulását, óhatatlanul felmerül a társadalmat átható uralkodó vallás szerepének a kérdése. Az összefüggés teljesen logikus, hiszen a vallások az évszázadok folyamán olyannyira a mindennapok részévé váltak, olyannyira áthatották a közgondolkodást, és ezen keresztül a gazdaságpolitika elveit, hogy hatást gyakoroltak a gazdasági életre. A kérdés azonban az, hogy az egyes vallá-

sok, az individualista vagy a közösségi eszmékre épülő religiók milyen módon hatottak a gazdaságra, a társadalom alakulására, hogy a vallás mennyiben segítette elő a fejlődést, a haladást, a versenyképesség alakulását, vagy mennyiben vált éppen mindezek gátjává.

Vajon szerepe volt-e az uralkodó vallásnak abban, hogy társadalmak–gazdaságok az adott világrendszer meghatározott időszakában a legfejlettebbnek minősültek, és vajon mi okozta a hanyatlásukat? Társadalmak tündöklése és bukása mögött felfedezhetjük-e a vallás szerepét?¹

A kérdés megválaszolásánál különbséget kell tenni az individualista vagy a közösségi érdekeket szem előtt tartó vallások között? Melyik jelent versenyelőnyt, melyik versenyhátrányt? Ezekre a kérdésekre keresünk választ, most már a kört leszűkítve az Iszlámra.

- Még a 13. században is az Iszlám–arab világ gazdasági–katonai hatalom volt.
- Miért változott meg az Iszlám világ helyzete?
- Miért nem volt alkalmas ez a modell arra, hogy megtartsa vezető helyét a világban? És ebben szerepe volt-e az Iszlámnak?
- Miért a keresztény világban teljesedett ki a kapitalizmus, holott az Iszlám világban már századokkal korábban megtaláljuk a kapitalizmus csírait.

Az Iszlám és a korai globalizáció

A világvallások közül az Iszlám a legfiatalabb, megalapításának évét 622-re teszik. A vallásalapító Mohamed halálát követően az Iszlám égisze alatt hatalmas területeket hódítottak meg. Mintegy száz év alatt közvetve vagy közvetlenül Iszlám uralom alatt állott már Afrika és Ázsia valamennyi Földközi-tengerrel határos országa (a Bizánchoz tartozó területek kivételével). Továbbá nyugaton a Pireneusi-félsziget egy része és egy ideig Szicília, keleten Perzsia, az indiai Szindh-tartomány; az Iszlám csaknem Türkmenisztánig és Kína határáig nyomult előre.

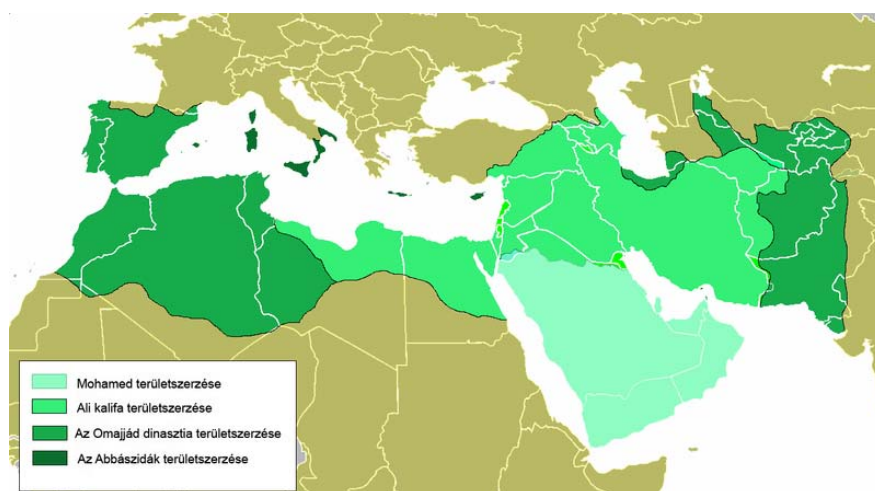
Ez a gyors hódítás azért volt lehetséges, mert a szomszéd államok elkorhadtak, elaggtak, miközben az arabok ifjonti erőinek hatására egy már maguktól is mozgásba jönni képes, nagy népvándorlásba torkolló népmozgás

¹ Részletesen lásd: Balázs Judit: Az Iszlám bankrendszer – tanulságok a neoliberális pénzpoltika számára *Valóság*, 2011, 1. szám, 1–11. old.

készülődött. A Próféta vallása szinte már csak a szükségszerű egyesítő elvet és az ideológiai felépítményt szolgáltatta. Az a folyamattal létrejövő korai globalizáció megjelenése valójában az Islámnak a kereszténységtől eltérő jellegű terjedésében rejlik: *a vallási globalizmus megelőzte a gazdasági globalizálódást.*

A területek meghódítása nem járt mindenütt a teljes lakosság áttérésével, rendszerint csak a felső réteg hódolt be az Islámnak. A nem áttértek viszont fejadót fizettek, így nem telt el hosszú idő, és érdemesnek látszott az Islámhoz kötődni. Bár nem volt ritka az erőszakos térítés sem.

**Az Islám elterjedése.
Az Islám hódítások első, 7–8. századai**

A muszlim uralkodók a leigázott területeken magas fejlettségű vallásokkal, kultúrákkal találkoztak, amelyeket összehasonlíthattak a sajátjukkal. De befolyásuk alól sem vonhatták ki magukat, hiszen számos esetben a helyi magas rangú hivatalnokok még nem tértek át az Islámra. Ezért elkerülhetetlen volt az, hogy a hellenisztikus civilizáció, valamint a zoroasztrikus és indiai vallás lényeges elemei megtalálják az utat a muszlimok életébe és gondolkodásába.

„Az Islám és a nyugati szellem teremtő szintéziséből muszlim filozófia és misztika született, amely rövid idő alatt olyan magas színvonalat ért el, hogy a Nyugat

teljesítményét – különösen az európai középkor terméketlen századaiban – hamarosan maga mögött hagyta.”²

A globalizáció legkorábbi formái az Iszlám aranykorára nyúlnak vissza, amikor az ismeretek, a kereskedelem és a gazdaság, az addig egymástól elzárt régiók az Iszlám birodalomba integrálódtak az Iszlám hitű felfedezők, tengerészek, tudósok, kereskedők és utazók révén.

A korai globalizáció gazdasági formáit az iszlám hitű kereskedők hozták létre a különféle növények termesztési technikák és a mezőgazdaság „gépesítésének” elterjesztésével, megteremtve ezzel a „növényi globalizációt.” Mindez magával hozta a terméshozamok növekedését, messzemenő változásokat a gazdaságban, a népszaporulatban és a városok növekedésében.

Mi tette a középkori Iszlám világot lényegesen fejlettebbé, mint a korabeli Európát? Mindenekelőtt egy sor olyan műszaki találmány, ami a mai napig használatos, és a középkorban fejlesztették azokat ki.

Perzsa miniatúra

Al Dzsazari, a mérnöki tudomány atyjának nevéhez fűződik egy sor találmány, de mások is teremtő módon vettek részt olyan találmányok kifejlesztésében, mint a vízi erő ipari méretű alkalmazása, a szélenergia hasznosí-

² In: Glasenapp Helmuth von: Az öt világvallás, 1984.

tása, a gőzerő kiaknázása és a fosszilis energiahordozók, mint a petróleum felhasználása. Az első vízimalmok a 7. században létesültek, míg a 9. században széles körben terjedtek el forradalmi újítások. Muzulmán mérnökök számos olyan műveletet tettek ipari méretűvé, amit az ókorban még kézi erővel végeztek.

Islám tudósok

A 18. századi európai ipari forradalmat valójában egy azt megelőző középkori Islám ipari forradalom tette lehetővé.

A mezőgazdaság átalakulása, az „Islám agrokulturális forradalom” számos iparág, illetve technológia fejlődését segítette elő, mint az asztronómiai műszerek kifejlesztése, a kerámiagyártás, a vegyipar, a desztillálási módszerek, az üveggyártás, a papírgyártás, az illatszergyártás, a gyógyszerkészítés, hajóépítés, textilszövés, az ásványok bányászata stb. Az első üzemek is ezekben az iparágakban létesültek. Ezek a technológiai ismeretek a késő középkori Európába is eljutottak, főként a 12. századi latin fordítások révén.

„Sayyid Mawdudi, pakisztáni hittudós az Islám globalizáló szerepének *erkölcsi vonzatát* emelte ki, annak alapján, hogy az Islám olyan társadalmi rendszert ajánl az egész emberiség számára, amelyik a hiten, az erkölcsön alapul, és nyitva áll minden nép számára. Az Islám végső célja egy olyan globális állam, amelyben nincsenek faji vagy nemzeti előítéletek. Ez a globális rendszer mindenki számára egyenlő jogokat és lehetőségeket biztosít. Minden más megosztó tényezőt, etnikait, társadalmat vagy nemzetet másodlagosnak tekint.”³

A korai Islám kapitalizmus

A kapitalizmus, mint szabadpiacon alapuló rendszer, a kalifátus korára nyúlik vissza, ahol a piacgazdaság kifejlődött, és a szabad kereskedelem első formái már a 8. és a 12–13. század között létrejöttek.

A *kalifátus* idején egyfajta „előkapitalizmusról”, szabad piacgazdaságról beszélhetünk: sajátos, korai *piacgazdaságról*, *kereskedő kapitalizmusról*, *Islám kapitalizmusról*. Az Islám világban a monetáris kapitalizmus alapját már a korán kiépített bankrendszer és a stabil értékű fizetőeszköz, a dinár

³ Simai Mihály: Az egyházak és a XXI. század szociális kihívásai, in: *Nemzetközi Fejlesztési Együttműködés a XXI. században*, 2004–2005, ENSZ Akadémia, 212. old.

képezte. Új üzleti technikák és formák fejlődtek ki, szervezetek alakultak, amelyek a gazdaságot és a kereskedelmet szervezték.

Máig használatos üzleti formák jelentek meg mint a hitellevél (a hitelkártya egy korai formája), a pénzre beváltható csekk, az üzleti szerződések. Ismertté vált a nemzetközi piac fogalma.

Banki kifejezések születtek: mint a *profit*, a *veszteség*, a *tőke*, a *tőkemozgás*, a *tröszt*, a *bankár*, a *pénzváltó*, a *kettős könyvelés*. A *szerződés*, a *váltó*, a távolsági kereskedelemben alkalmazható *partnerség* fogalma.

További fogalmak: *tartozás*, *könyvelő*, *vagyonkezelő*, *elzálogosítás*, *átruházás*, *tőkeakkumuláció*, *takarékbetét*, *kölcsön*, *letét*, *ügynökség*. A korai kapitalizmusnak ezek a formái aztán a középkori Európába adaptálódtak a 13. században. A bankrendszer főként a kereskedelembe volt hatásos, hiszen lehetővé tette a nehézkes pénzforgalom nélküli kereskedelmet.

Az Iszlám tanítása a gazdaság működéséről és az egyén kötelességéről

A Korán egy sor olyan dogmát tartalmaz, amely a gazdasági életet szabályozza. Alapvetően nem ismeri el a változásokat, és nem ahhoz alakította a gazdaság működésének alapelveit. Az Iszlám hitvilága ugyanis abból indul ki, hogy a nem-dogmatikus cselekedetek alapvetően megzavarhatják az Iszlám alapokon nyugvó gazdaság rendszerét, megbonthatják az igazságosság elvén alapuló gazdasági tevékenységek sokaságát. Az ellenséges versengést olyan együttműködő rendszerrel váltja majd fel, amelyben az emberek segítik egymást. Az „umma wahida”, vagyis a muszlimok egységes közösségének a Koránon alapuló eszméje átsugárzik az államhatárokon. Ezzel az Iszlám – a dogma szintjén – gátolja a *piaci rugalmasságot*.

Szabályozza az egyén kötelességét is, miszerint a magántulajdon és a magán vállalkozás az Iszlám hitű emberek alapvető joga, de csakis a *morális határokon* belül. Az igazságosság a legalapvetőbb parancs, amelyet az Iszlám hirdet. Alaptételként fogalmazza meg, hogy az ember életének fenntartására munkával keresi meg a szükséges anyagi alapot, kötelessége, de ez nagyszerű erénye is ugyanakkor. Az Iszlám hitűnek önfenntartónak kell lennie. Egy munkaképes személy bűnt követ el, ha valaki mástól függ anyagiilag, ez szociális megbélyegzés és hálátlanság az emberiség iránt. Az Iszlám mindenféle pénzkeresési formát elismer, ha az nem helytelen, vagy nem bűn útján történik.

A továbbiakban, amit az egyén létrehoz, vagy megkeres tisztességes munkával, az az ő vagyona, amire sem az állam, sem más nem tarthat

igényt. Csupán kötelességeit kell betartani a társadalommal szemben, és bizonyos adókat kell fizetnie az államnak. Ha ezt megteszi, akkor minden jogát védi az állam, és bátran, biztonságosan vállalkozhat.

A Korán így fogalmaz:

„Ha a munkaadó nem fizeti meg a jogos fizetést, vagy le akar vonni belőle, vagy habozik megadni azt, akkor büntetendő dolgot követ el, Isten törvénye szerint... a becsületes kereskedelmen Isten áldása van... a végső döntés Allah kezében van.”

Ez az igazságos, egyenes üzlet útját mutatja az embereknek. A csalók jövője a mocsok, ítéletük szörnyű lesz.

Az Iszlám nem arról szól, hogy pénzt takarítsunk meg

Az Iszlám alapelveiben a gazdaság működését nem matematikai számadatok, piaci igények, termelési kapacitások alapján képzei el, hanem azok szerint az erkölcsi normák az irányadók. Az Iszlám jogelvek alapján a pénz egyszerűen egy eszköz, amivel a dolgok értékét mérjük, de önmagában állva nincs értéke. Ennek alapján pénz előállítása tisztán pénzből tiltottnak minősül.

Hívó muszlim számára csak a „halál”, vagyis egyedül a saria alapján álló, tiszta üzlet az elfogadható. Az Iszlám szabályrendszere nem válik szét világi és vallási szférára. A becsületes munka Isten szolgálata. Ugyanakkor azok „megbüntetését” is az Istenre bízta, akik ezek ellen vétének, azaz a túlvilági elszámoltatás részévé teszi. Vagyis az Iszlám tanítása ellen vétőket nem szankcionálja a földi létben.

A Koránra hivatkozva a saria így fogalmaz: „minden vagyon Allahé”, és akik kamatot fizetnek, vagy szednek, azok háborúban állnak Istennel és Mohameddel. Helyette viszont, a saria szabályainak megfelelő befektetéseket eszközöl, amelyek hozamait megosztja a betét tulajdonosokkal.⁴

⁴ A kamatszedési tilalom eredetére vonatkozóan tudjuk, hogy a korai vallások a közel- és távol-keleti közösségek és társadalmak azon fejlődési szakaszában gyökereznek, amikor a gazdasági aktivitásra alapvetően a *cserekereskedelem volt jellemző*. A *kölcsön intézménye* is létezett, ugyanis ha valaki egy adott időszakban kevesebbet tudott termelni, kevesebbet rendelkezett, de feltételezhető volt, hogy a jövőben pótolni tudja a hiányt, ezért kölcsönvett bizonyos javakat, és azokat később visszaszolgáltatta. Ennek a *kölcsönnek azonban nem volt kamata*, hiszen a kölcsönvett árut, terményt ugyanabban a formában adta vissza, tehát nem okozott veszteséget a köl-

Hol tört meg a fejlődés?

A 7–13 század között az Iszlám világbirodalom a világ katonai–gazdasági hatalmát jelentette. Óhatatlanul vetődik fel a kérdés, hogy mi okozta a 14. századtól bekövetkező stagnálását, majd hanyatlását. Ez a virágzó tudomány-gazdaság keretei között kialakult korai kapitalizmus miért nem tudott túllépni a kezdeti szakaszon, és miért tevődött át Nyugatra egy olyan gazdasági növekedés, amely kitermelte a kapitalizmus életképes formáit, olyannyira, hogy évszázadokon keresztül a világfejlődés centrumába került. Azért érdemes ezt a kérdést felvetni, mert éppen itt találjuk meg az összefüggést a gazdasági felemelkedés vagy hanyatlás és a vallás között.

„Az Iszlámban kifejlődött kapitalizmus sehol sem lépte át a korai kapitalizmus küszöbét: nem alakult ki a piacgazdaság és a többlettermelés. Az, hogy az áttörést éppen Nyugat hajtja végre, azzal magyarázható, hogy a kálvinizmus pozitíven értékeli a pénzgazdálkodást. A fejlődő kapitalizmus számára különösen hasznos a puritán változata, mely a szüntelen egyéni munka szigorú és módszeres és aszketikus művelésének híve... a középkori szerzetesi aszkézist mindennapi termelőmunkában gyümölcsöztette.”⁵

Az Iszlám rendszerének fejlődése már a 12–13. századra lényegében leállt. Míg Európában újjászületik a klasszikus antik kultúra, Athén és a római res publica szelleme, addig az Iszlám világában a társadalom megmerevedik.

A hanyatlás társadalmi–gazdasági okai – a fejlődés gúzsba kötői

A késői középkortól kezdődően Európában fokozódó igény jelentkezett a kézműipari termékek és így a termelés bővülése iránt. Ezzel szemben az Iszlám világában – a korábbi területi bővülésen alapuló fejlődéstől eltérően – fokozódóan megváltozott a rendszert fenntartó immanens tényezők szerepe.

csönadónak. Nos, mivel ha a kölcsönvevő nem tudta megadni kölcsönét, adósrabszolgává vált – ez az ókori társadalmakban elég komoly garanciát jelentett a kölcsönadó kockázatának a kezelésére. Ugyanakkor a társadalomban rendkívüli módon elterjedt az adósrabszolgaság intézménye, és ez ellen lépett fel Mohamed, az Iszlám megalapítója. A vallások tehát ezen az egyszerű közgazdasági megfontoláson alapulva vetették el először teljesen a kamatszedést, majd később annak túlzott mértékét, az uzsorát.

⁵ Leeuwen Arend van: *A kereszténység a világtörténelemben*, 1993, Pannonhalma, Bencés Kiadó, 51–52 old.

Ahogy ezt általában a hagyományos társadalmak esetében megfigyelhetjük, egyre inkább csupán a fennálló rendszer, fejlettségi szint fenntartására, sőt jószerével csupán ismétlésére szorítkoztak. Európával ellentétben nem mutatkozott felfutó kereslet a nyersanyagok iránt, s így nem is próbáltak új nyersanyag-lelőhelyek után nézni. Az Iszlám Birodalom maga is részévé vált egy másik birodalomnak, és áldozatul esett az oszmán hódításnak.

Alávetett részévé váltak egy rendszernek, amely maga is alapvetően hódításokra épült. Az Oszmán Birodalom alapját a hatalmas ütőképes és igen jól szervezett hadsereg képezte. A hadsereg fő feladata nem elsősorban a területi integritás biztosítása, a meglévő határok védelme, hanem a területi expanzió állandósítása volt. E törekvések határozták meg alapvetően a hadsereg arculatát is. A hódítások állandósulása a hatalmas méretűre duzzasztott hadsereg számára létkérdéssé vált, miután egzisztenciájukat egyedül a hadsereg kötelékébe tartozás, a zsákmányszerző hadjáratok biztosították.

Az állandó hódítások ideológiai alapját az Iszlám eszmék szolgáltatták, hiszen a vallás tanai szerint a nem Iszlám világot háborúban lévő területnek, azaz „dár al harb”-nak, kell tekinteni, és minden igazhitű szent kötelessége háborút folytatni ellene, és Iszlám világgá, azaz „dár al Iszlám”-má változtatni.

Az állandó hódítási törekvések azonban nemcsak az Iszlám ideológiából táplálkoztak, hanem gazdasági szükségszerűség is volt, hiszen az Oszmán Birodalom kiterjedésével a nagymérvűen felduzzadó állami és egyházi hivatalnokréteg eltartását a Birodalom központi magját képező, hozzávetőlegesen a mai Törökország területén élő alattvalók már nem tudták biztosítani.

A legnagyobb teherterelt azonban a hadsereg fenntartása jelentette, s „a háború táplálta a háborút”: az újabb területek meghódításához egyre nagyobb és nagyobb hadseregre volt szükség. A felduzzadt hadsereg eltartására további területeket kellett fennhatóság alá vonni. Az Oszmán Birodalom terjeszkedése túlmutatott az Iszlám világon, területeket tudott megszerezni Európában is, miután a feudális széttagoltságú Európával egy erős, centralizált és igen jól szervezett berendezkedésű állam, egy igen erős hadsereg került szembe.

A hódító hadjáratok azonban sajátos módon nem hasonlíthatók a kolonizációhoz, miután nem került sor a megszerzett területek gyarmati jellegű nyersanyag-kifosztására.

„A törökök birodalmuk olyannyira eltérő fejlettségű és múltú országait részleteiben sem akarták azonos módszerekkel kormányozni. Berendezkedésükben meszesemenően alkalmazkodtak egy-egy terület megörökölt, belső adottságaihoz, határ-

tartományok esetében pedig az őket környező térség hatalmi viszonyaihoz is. Mindenütt megtalálták azt a határt, ameddig az adott ország katonai és politikai biztosítása és optimális gazdasági hasznosítása érdekében az irányítást saját kezükbe kellett venniük: s ez a határ egyben azt jelentette, hogy nagy eltérésekkel a helyi uralkodó osztály is részt kapott a hatalomból, és a török uralom tényén belül valamelyest érdekeltté vált kiszolgálásában.”⁶

Így a Birodalomban nem játszódtak le olyan újraelosztási folyamatok, amelyek a birodalom központi magja, a török területek számára pótlólagos akkumulációs forrást jelentettek volna.

A tőkeképződés folyamatai

A tőkeképződés folyamatai messzemenően eltértek a nyugati formáktól. A gazdaságot a nagymérvű adók sújtották, de ezen kívül az Iszlám világa kizárta a versenyt, s így a gazdaság alapvetően stagnálásra volt ítélve. A bővített újratermelés helyett a gazdaság megmaradt a saját szintjének a *perpetuálásán*, azaz a lokális keresletet kielégítő kistőke szintjén. Így a céhek sem tudtak átnőni manufaktúrákká, azaz a gépipar előfutáraivá, de nem nőtt az igény a munkaerő vagy a munkaerő képzése iránt sem. Jóllehet munkaerő bőven állt rendelkezésre, miután a nagyobb városokban nagy számban jelentek meg a munkanélküli tömegek.

A vidék ipari és mezőgazdasági termékek terén nagymértékű önellátásra rendezkedett be, így nem jelent meg az igény a városi ipar és a falusi agrártermékek cseréje tekintetében, ami szintén bénítóan hatott a gazdaságra. Így elzárta az iparosítás elől azt az utat, amit számos ország gazdasága bejárt: a mezőgazdaságban keletkezett termékfelesleg ösztönözte a társadalmi munkamegosztást, és akkumulációs forrásként szolgált az iparfejlődés számára. De így a „visszahatás” is elmaradt, és a mezőgazdaság is stagnálásra ítéltett.

A kistőkés vállalkozások középszintű vállalkozásokká válását az a világ határolta be, ahova maguk a kistőkések tartoztak. Bármilyen paradoxonnak tűnik, de életképességüket a kisvállalkozások területén a termelőerők stagnálása biztosította, azáltal, hogy fenntartotta a széttöredezett belső piacot, nem hozta létre a szerves belső kapcsolatrendszert a kis- és középvállalkozások

⁶ Hegyi Klára: Török berendezkedés a meghódított országokban, *Világtörténet*, 1983, 2. szám, 19. old.

között, vagyis a létét mindazoknak a jelenségeknek köszönhetette, amelyek a kapitalizmus, kibontakozásának útjában álltak.

A korai globalizáció hordozója, a tőke antediluviánus, azaz *özönvíz előtti* formája, a kereskedő tőke kialakult ugyan, de később ez a tőke sem vált az Iszlám társadalmakban a modern ipari tőke előfutárává, hanem csak a 20. század elején – és akkor is igen szerény mértékben – hatolt be a produktív szférába

Egy ilyen típusú gazdaság természetesen a társadalmi fejlődés megrekedéséhez vezet. Nem alakul ki az „elő-proletáriátus”, a későbbi munkássz-tály előfutára, a polgárságnak még a csírája sem jelenik meg.⁷

A kapitalizmus kialakulása Európában végleg megpecsételte az Oszmán Birodalom sorsát, és végérvényesen elzárta előle a hódítások útját. Ezzel kimerült az a forrás, amelyből a török gazdasági és politikai hatalom táplálkozott. Az általános katonai vereség, amely a gazdasági elmaradottságban gyökerezett, végül is szükségszerűen vezetett az Oszmán Birodalom összeomlásához.⁸

Az Oszmán Birodalom fénykora, a kiterjedt hadjáratok ideje az európai feudalizmus idejére esik. Ugyanakkor a társadalmi fejlődés az európai centrumokban, illetve annak délkeleti perifériáján nem szinkronban zajlott le, nem ugyanolyan irányt vett. Mialatt Európában a feudális abszolutizmus megerősödött – nem utolsó sorban ennek következtében –, elkezdődött az Oszmán Birodalom hanyatlása. A Birodalom szétesése azonban nem a korábbi meghódított országok önállósulásához vezetett, hanem utat nyitott a nyugati hatalmak számára az „osztzkodásnak”.

A Birodalom sajátos társadalomtörténeti geneziséből, szociális szerkezetéből adódóan azonban nem alakultak ki a polgári forradalom feltételei, s így az ipari forradalom sem tudott belső erőkből spontán formában kibontakozni: a 19. század végén, a 20. század fordulóján a társadalmi–gazdasági rendszer anélkül omlott össze, hogy a kapitalizmus életképes csíráit kitermelte volna.

⁷ Természetesen az itt leírt folyamatokban jelentős különbségek vannak az egyes országok között, aminek a részletes taglalására a megadott keret nem ad lehetőséget. Csak arra van módunk, hogy általános képet fessünk.

⁸ Az Oszmán Birodalom hanyatlásának okairól lásd: Balázs Judit: *Gazdaság az Oszmán Birodalomban*, 2007, Sopron, Lövér Print.

A hanyatlás vallási okai

A muszlimok felfogása szerint a Korán más iratokkal össze nem hasonlítható szent könyv, *túlvilági alkotás*.⁹ A Korán az élet minden területére irányt mutat, viselkedési normákat ír elő, „szabályozza” a gazdaságot is, dogmái érinthetetlenek. Az Iszlám a legfiatalabb világvallás. Ez a késői vallásalapítás talán magyarázatot ad arra, hogy az Iszlám „fejlettségét” tekintve számos vonatkozásban a középkor keresztény világára emlékeztet.

A keresztény teológia a megkövesedett középkorból messze kilépett, hiszen nagy megújulási folyamatokon ment keresztül. A reneszánsz, a reformáció, a felvilágosodás mind lazított a dogmák rendszerén.

„Szemben a keresztény teológiával, amely új és új formákat keres a vallásos gondolat számára, elsajátítva a filozófiai és történelmi áramlatok terminológiáját, az ortodox Iszlám teológia többsége nem enged konzervatizmusából.”¹⁰

A keresztény világban a dogmával szemben az értelem kerekedett felül, az Iszlámban ezzel szemben megkövesedtek a vallási előírások, a dogmák.

A keresztény vallás ezzel a *hit alapjává teszi az értelmet és a logikát*, mint az elsődleges utat a vallási igazság megismerése felé.

„Úgy tűnik, még nem jött le az idő, amely rábírná az Iszlámot saját alapelveinek felülvizsgálatára. Pedig alapvető kritikára szorulnának a Korán történelmi kinyilatkoztatásai. Mohamed prófétai tekintélye és mindenre kiterjedő vallásos törvényrendszere kérdése is.”¹¹

Hacsak nem üt a mindent maga alá gyűrni kívánó globalizáció rést a dogmák rendszerén, az információs forradalom nem hatol-e át ezen az évszázadokon át megingathatatlan falon.¹²

⁹ A túlvilágiság arra vonatkozik, hogy a Gabriel angyal közvetítésével Mohamednek adott kinyilatkoztatások, az ún. Kivonatok egy, az Allahnál található jól őrzött kőtáblára írt, szövegből származnak.

¹⁰ Leeuwen Arend van: *A kereszténység a világtörténelemben*, 1993, Pannonhalma, Bencés Kiadó, 63. old.

¹¹ Ibid., 63. old.

¹² Meghaladná az írás kereteit, ha megpróbálnánk az „arab tavaszról” messzemenő következtetéseket levonni. Ugyanis a jövő beláthatatlan, és nem kizárt, hogy az ortodox Iszlám, a fundamentalizmus irányába fejlődnek az események.

Iparosítás ipari forradalom nélkül

A 20. század úgy köszöntött be az iszlám világba, hogy az iparosítás szinte csak a kézműipar szintjére korlátozódott. Az iparosítás, és vele együtt a kapitalizálódás, a késői eredeti tőkefelhalmozás is a nyugati modelltől eltérően rendszerint állami beavatkozás révén indult meg.¹³ De el kellett telnie egy fél évszázadnak, míg az iszlám tőke megerősödött olyannyira, hogy a bank-szektorban – sőt a nemzetközi szintén – is megjelenhetett.¹⁴

A múlt század utolsó harmadában sorra alakulnak az iszlám alapon funkcionáló bankok,¹⁵ ahol is a Korán alapelvei szerinti működés az irányadó. Nyugati nagyhírű bankok¹⁶ is iszlám részleget nyitnak. A Korán alapelvei,

¹³ A fenti megállapítást Törökország és Egyiptom példája támasztja alá.

¹⁴ Ebben a folyamatban természetesen nagy szerepet játszott az olajválság.

¹⁵ Az iszlám vallásnak megfelelő banki megoldások iránt egyre nagyobb kereslet mutatkozik, miután 1,3 milliárd potenciális ügyféllel számolhatnak. Az első „kísérleti” modern Iszlám rendszerű bankot Egyiptomban alapították. Ahmad El-Najjar nevéhez fűződik a bank létrejötte. Valójában takarékpénztár jelleggel működött, és a Mit Ghamr egyiptomi várossal szoros kooperációban dolgozott, nyereség megosztáson alapult. 1963–1967 közöttire tehető e tevékenysége, ebben az időben 9 hasonló bank működött az országban. 1972-ben a Mit Ghamr Takarékpénztár a Nasr Társadalmi Bank részévé vált, majd 1975-ben megalakult az Iszlám Fejlesztési Bank. 1975-ben megnyitotta kapuit az első kereskedelmi bank, a Dubai Iszlám Bank. Az eddigi gyakorlatot tekintve azonban változások várhatók. Az Iszlám törvényeknek megfelelő közös szabályozást tervez pénzügyi intézményei számára nyolc muzulmán ország – Malajzia, Indonézia, Irán, Szaúd-Arábia, Pakisztán, Szudán, Bahrein és Kuvait –, amelyek központi bankjainak vezetői Iszlám Pénzügyi Szolgáltatások Tanácsa néven már létre is hoztak egy testületet Malajziában. A cél az, hogy az érintett országokban kínált pénzügyi termékek, úgymond, tükrözzék a muzulmán értékeket. Az új testület közös irányelveket állít fel, mégpedig azzal a céllal, hogy majd rávegyék a tagállamokat azok elfogadására. Emellett olyan pénzügyi szolgáltatásokat népszerűsít, amelyek tiszteletben tartják a muzulmán hitet. Az Iszlám bankban elhelyezett összegeket jelenleg 700 és 1000 milliárdra teszik, 2013-ra pedig további 1100 milliárd dollárnak „kell” majd helyet találnia. Jelenleg Iszlám bankok főleg a Perzsa-öböl mentén és Délkelet-Ázsiában működnek. Szolgáltatásaikat tekintve bizonyos szempontból sokkal rugalmasabbak a nyugatiaknál. 2007-ben Yasin Abu Bakr Argriwings vezetésével a Halal Credit Limited bankot alapították meg, amely egy hibridet jelent az autentikus Iszlám bank és a kisvállalkozásokat finanszírozó bankrendszer között. Az Iszlám bankrendszer bizonyos modifikáción megy keresztül. A bank ugyanis 6 hónaponként a nyereség 3 százalékát könyveli el a betétesek számláján.

¹⁶ Ismert többek között a Deutsche Bank, a CIB Bank. Az Iszlám bankrendszer rohamosan terjed (250 Iszlám bankról tudunk), Nagy Britanniában 23, Franciaországban 4, Németországban 3 nagy bankház foglalkozik muszlim szolgáltatásokkal.

megrögzött konzervativizmusa révén nem változtak, és továbbra is vallják, hogy az Iszlám bankrendszer szerint a tőke felhasználása vallásos cselekedet, amely kizárólag csak az Isten számára elfogadható célokat szolgálja.

A vallási és erkölcsi alapon történő befektetések új pénzügyi termékeket hívtak életre. Olyan befektetési alapokat, portfóliókat és a teljesítményük méréséhez szükséges indexeket, amelyek megfeleltek a vallás elvárásainak.

Az Iszlám bank működésének előfeltétele az Iszlám Tanácsadó Testület létrehozása. Ezek öröködnék az Iszlám elvek betartása felett, *funkciójukat, feladatköreiket* tekintve alapvetően ugyanúgy működnek, mint az egyéb bankok, azzal a különbséggel, hogy a saria, azaz az Iszlám törvénykezés hatálya alá esik tevékenységük. A lényeges eltérés ugyanakkor abban rejlik, hogy a bankok megosztják a nyereséget és a veszteséget is a betétesekkel. Az Iszlám bankrendszer központi gondolata a pénz utáni jövedelem, vagyis a kamat szedésére vonatkozó korlátozás. Ezt az eredetileg vallási és mára az Iszlámon kívül már egyetlen világvallásban sem részletesen és egyértelműen tiltott tevékenységet a világi vezetők által hozott törvények oldották fel az évszázadok során, és korszakonként változó módon különböztették meg, mértéke alapján, a tisztességes kamatot az uzsorától.

Az Iszlám bankok igen fontos felelősséggel tartoznak a társadalomnak. Az Iszlám jog tiltja a szerencsejáték minden formáját is, és e tilalom alá sorolja az olyan ügyleteket, befektetéseket, amelyek hozamának alakulása túlnyomó részt a véletlentől függ. A spekulációs célú tőzsdei befektetést és még inkább a határidős ügyleteket, tilos hazardjátéknak tekinti, és tiltja.

Hosszan lehetne még sorolni az Iszlám bank működési elveit, mechanizmusát. Itt is jelen van a biztosításnak egy bizonyos formája, a vagyontárgyak megőrzését szolgáló banki funkció, a speciális vegyes vállalatok létesítése, egyfajta részvény-kibocsátási tevékenység. Minden egyes ügyletfajtának a lényege azonban az, hogy ugyan elvben a bankok nem számíthatnak fel kamatokat, de számos kibúvó létezik, ami kamatnagyságú hasznot hoz a bankoknak, csak éppen más név alatt számolják el. A lényegi különbség a nem Iszlám bankokhoz képest, hogy az ügyfelek *részesülnek a bank hasznában, de veszteségeiben is osztoznak*.

A másik nagyon lényeges különbség, hogy az *Iszlám bankok elsősorban a kisvállalkozásokat* finanszírozzák, úgy is lehetne mondani, a „szegények” bankjai, és ezzel valójában szociális funkciókat is betöltenek.¹⁷

¹⁷ Részletesen lásd: Balázs Judit: Az Iszlám bankrendszer – tanulságok a neoliberais pénzpólitika számára, *Valóság*, 2011, 1. szám, 1–11. old.

Kritikai összegzés

Ha a Korán a gazdaságra, a gazdaság működési elveire vonatkozó szuráit elemezzük, és összevetjük a valósággal, nem kevés ellentmondásra figyelhetünk fel. Részletesebb analízis azonban sok esetben magyarázatot szolgáltat, vagy legalább is segít megérteni egy másfajta gondolkodást, más típusú eszmerendszeren alapuló logikát. Mindez azonban nem oldja fel azokat az ellentmondásokat, ami a dogma és a valóság között tátong.

Az Islám tanítása szerint a gazdasági kapcsolatok rendszere az igazságosságon alapul. Megkérdezzük, hogy alakulhattak akkor ki éppen az Islám világban a végletesen polarizált társadalmak? A választ a Korán 57. 5–7 szurájában találjuk, ami szerint: *„a világon minden Istené, aki kiosztja tulajdonát szolgálai között, és rájuk bízta azt”* Egy másik helyen azonban a fentiekkel ellentétben így fogalmaz: *Egyforma lehetőség áll rendelkezésükre és szabadon vállalkozhatnak is.*

Az Islám szerint az osztályok között „harmónia uralkodik, a félem és gyanú nélkül.” Ezzel szemben az Islám világban mind a köztársaságok, mind a monarchiák félelmetes katonai erővel tartják fenn hatalmukat.

Érdeemes elgondolkodni az öngondoskodás fogalmán.¹⁸ Nincs ingyen az oktatás, az egészségügyi ellátás, a legtöbb országban nyugdíj sincs. Akik fizetnek, azok helyett is fizetnek, akik nem fizetnek. Egy rétege a társadalomnak, megélhetési hívő. Az Islám vallás egyik fő pillére az adakozás, így egyesek ezt kihasználva mások vallási meggyőződéséből élnek.¹⁹

Talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a nyugati világban a pénzrendszer irányítja a gazdaságot, szabja meg a társadalmi mozgások keretét. Ezzel szemben az Islám világban máig is a hadsereg és a bürokrácia irányítja a muzulmán államokat. Így aztán hiába is volt évszázadokon keresztül a nyugat-európainál jóval magasabb a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem, a tudomány, az irodalom és a művészetek színvonala, az autonóm város és polgára mégsem jelent meg társadalmaikban.

¹⁸ Ez a megállapítás nem vonatkozik minden Islám országra. Például az olaj országok esetében mindezek a szolgáltatások rendszerint ingyenesek, vagy alanyi jogon járnak. A mondottak a „szegény” Islám országokra vonatkoznak.

¹⁹ Az iszlám 5 alapelvének egyike a jótékonykodás gyakorlása. A jövedelemmel rendelkező hívek rendszeres összeget juttatnak a mecseteknek, és az így befolyt pénzekből tartják el a mecsetek a szegényeiket. Ramadán idején a tehetősebbek a napi böjt végén megvendégelik a szegényeket, egész utcahossznyi asztalokat teríttetnek, ahol bárki rászoruló helyet foglalhat.

Az Iszlám világ hatalmas városai nem önálló gazdasági tevékenységüknek köszönhetően, hanem a mindenkori uralkodók hatalmi központjaként virágzanak fel, lakóik a katonák és hivatalnokok kiszolgálásából élnek. A kereskedők, bankárok, iparosok minden vagyonuk ellenére is kiszolgáltatottak maradnak a fegyveres erőkkkel szemben, az egyén csakis a közösség tagjaként számíthat védelemre.

Ilyen közösségnek megmarad a család, a „klán”, a törzs és a legmagasabb szinten pedig maga az umma, az igazhívó muzulmánok közössége, ami akkor is állandó, ha az uralkodók és dinasztiák sorra váltja egymást a hatalomért folytatott állandó küzdelemben.

S végezetül: ismételve, fáctiként, a perzsáktól átvett elvnek megfelelően:

*az „Al-Islam hua dín wa daula,”
azaz az iszlám vallás és állam egyszerre.*

A vallás világa állandó, a hatalomé forgandó.

E hatalom az Iszlám világban egyértelműen

„a kard emberei”-é volt

és az ma is, amihez

„a toll emberei” csak asszisztálnak.

Irodalom

BALÁZS Judit

2009 Gazdasági biztonság az Iszlám társadalmakban, *Szakmai Szemle*, a Katonai Biztonsági Hivatal Tudományos Tanácsának kiadványa, 1. szám, 81–100. old.

BALÁZS Judit

2011 Az Iszlám bankrendszer – tanulságok a neoliberális pénzpolitika számára, *Valóság*, 1. szám, 1–11. old.

BOTOS Katalin – BOTOS József

2008 A világvallások gazdasági tanítása, a globális piacgazdaság és a karitász, *IAS*, IV. évf, 1. szám, 43–52. old.

GLASENAPP, Helmuth von

1984 *Az öt világvallás. Bráhmaizmus, buddhizmus, kínai univerzizmus, kereszténység, iszlám*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 523 old.

HEGYI Klára

1983 Török berendezkedés a meghódított országokban, *Világtörténet*, Új folyam, 2. szám, 19-41. old.

LEEUEWEN, Arend van

1993 *A kereszténység a világtörténelemben*. Vázlat, Pannonhalma, Bencés Kiadó, 72 old.

SIMAI Mihály

2004–2005 Az egyházak és a XXI. század szociális kihívásai, In: *Nemzetközi Fejlesztési Együttműködés a XXI. században*, ENSZ Akadémia.